

приладжених до місцевих обставин і доповнених місцевим матеріалом.

Дуже популярні, після сього, були слова Василя Великого — «Постническа́я словеса». Григорія Богослова один збірник слів маємо з XI в., другий дещо пізніший, але теж старої редакції, і толкування його поучень Никити Іраклійського. Ще більше, може, ніж ці твори, звісні були слова Єфрема Сирина, спеціально рекомендовані монастирською уставою для вживання в монастирях: з XIII в. заховалось чотири кодекси його вибраних слів під назвою «Паренезіс».

Ще з Болгарії принесені були катехетичні поучення Кирила ерусалимського і Атанасієві слова на аріяні; «Шестоднев» Василя Великого, перероблений Іваном — екзархом болгарським, і ним же переложене «Богословіє» Івана Дамаскіна; «Стословець» (сто моральних правил) патр. Геннадія включений в склад збірника, переписаного для нашого Святослава в 1076 р. «Написаніє о правѣй вѣрѣ» Михаїла Сінкеля (короткий виклад догматів) міститься в Святославовім збірнику 1073 р., включене також в літописну повість про Володимира. «Ліствиця» Івана Ліствичника — високо поважаний в монастирських кругах твір, писується в печерських писаннях.

Далі вкажемо такі речі, як витяги з толкувань на св. письмо Теодоріта Кірського в формі популярних запитань і відповідей. Іполіта римського «Слово о Христі й антихристі». Збірник проповідей папи Григорія Великого (т. зв. Двоєслова). Устави і поучення Федора Студійського. «Пандект» (збірник моральних поучань) Антіоха і «Пандекти» Никона Черногорця: вибрані поучення про християнське і спеціально монаше життя; його ж «Тактікон» — вказівки щодо богослуження і порядків церковного життя.

Крім сих більших, окремо звісних цілостей, багатий і досить різномірний матеріал містився в різних збірниках, котрими заступались повні тексти святоотецьких писань і всяких інших вартісних творів, занадто великих для списання. Звісні збірники Святослава, переписані в 1073 і 1076 рр., служать їх найстаршими, дуже типовими прикладами. Перший з них списаний якимсь «діаком Іоаном» з болгарського перекладу, виготовленого для царя болгарського Симеона: в посвятних віршах його ім'я попросту замінено іменем Святослава, в примірнику, призначенім для сього князя. Сей збірник з невеликими змінами був переложений з грецького оригіналу X в. і має характер підручної енциклопедії: «Съборъ отъ многъ отецъ, тълко-

ванія о неразумнихъ словесѣхъ въ еуагелии и въ апо-
столѣ и въ инѣхъ книгахъ вѣкратѣць съложено на память
и на готовѣ отъвѣтъ». Се ряд витягів, з різних
джерел, дуже різнорідного змісту: поруч богословських
статей природничі (св. Епіфанія про 12 дорогих каменів і
їх прикмети), гігієнічно-магічні (що їсти і чого не їсти
котрого дня), метрологічні, хронологічні, Георгія Хойробо-
ска «о образѣхъ» — про риторичні фігури і т. д.

Другий збірник переписаний «рукою грішного Іоанна»,
мабуть, того ж самого, що й попередній, з цікавою помі-
тою: «избрано изъ многихъ книгъ княжьихъ», має харак-
тер більш одностайний. Се вибірка морально-дидактичних
статей. Він розпочинається згаданим вище «Словом нѣ-
когого калугера о четьи книгъ», за ним «Слово нѣкогого
отца къ сыну своему», «Наказаніє богатимъ», «Слово еже
православну вѣру имѣти» і далі такі речі, як св. Василя
«Яко подобаєть челоуѣку быти», Ксенофонта «Наставле-
ніє дѣтемъ своимъ», «Афанасьєвы отвѣты противу напи-
санныхъ вопросовъ», «Стословець» патр. Геннадія, «О же-
нахъ злыхъ и добрыхъ» і т. д. Твори переважно анонімні
або надписані довільно різними іменами св. отців; похо-
дження їх не просліджено, і висловлялись гадки, що серед
них можуть навіть бути вже й твори місцевих книжників.

З часом на нашій ґрунті все більше складалось таких
збірників — дуже різнорідного змісту. Поруч автентичних
писань попадало туди багато псевдоепіграфів, творів ано-
німів, надписаних іменами славних отців, в тім числі й пи-
сання оригінальні або сильно перероблені на місці і за-
крашені місцевим колоритом. Під іменем якого-небудь
шановного отця церкви або ще більш загальним титулом
«Словес св. отець», «Слова от книг» і т. д. такі оригінальні
і піворигінальні твори мандрували і затирались в масі мо-
рально-дидактичної літератури.

Особливий, дуже популярний тип таких хрестоматій
становили збірники коротких дидактичних афоризмів, слів
і казусів, зачерпнених не тільки з християнської й біблій-
ної літератури, але і з старшої, античної традиції. Такі
короткі вибірки містяться в складі Святославового збір-
ника і в інших колекціях, але бували й більші збірки, на
взір популярної візантійської антології «Пчола» (Меліс-
са), що своїм перовзором мала вибірки Максима Ісповід-
ника, зроблені з письменників «наших і зовнішніх» (по-
ганських) в VII в., і надписувалась потім його іменем,
навіть в пізніших редакціях, які, властиво, дуже мало
мали спільного з тими Максимовими вибірками (в оригі-
нальнім своїм вигляді навіть не захованими). В такій

пізнішій редакції (XI в), розділений на 70 розділів, в кожному по кількадесять і до ста афоризмів і анекдотів з св. Письма, християнських писань і античних письменників, «Пчола» прийшла і до нас, навіть минаючи Болгарію, як думають, була переложена безпосередньо нашими книжниками¹. Звісні тепер копії, правда, не старші від XIV віку, але цитати з такої одомашненої «Пчоли» добачають в наших старших пам'ятках, напр. в Київському літописі під р. 1189 і в інших писаннях кінця XII в.

Такі збірки мали чимале культурне і літературне значення. Вони хоч трохи розширяли круг тем наших старих книжників та їх світогляд поза межі церковного писання, підсували їм взірці, форми і гадки, а при тім давали змогу повеличатись при нагоді цитатами з різних християнських і античних письменників, котрі вони знаходили в таких збірках. Так, мабуть, і митр. Клим писав Ізяславу «от Омира, от Арістотеля й от Платона», автор Галицького літопису зацитував з іменем Гомера афоризм, що фігурував, мабуть, теж в такій антології з іменем старого поета: «О лєсть зла єсть, якоже Омиръ пишеть: до обличенья сладка єсть, обличена же зла єсть,—кто в ней ходить, конець золь приметъ! о злѣе зла зло єсть!»

Слідів безпосередньої знайомості з античною літературою в наших старім письменстві й школі не помічаємо. Окрім афоризмів, взятих з других і третіх рук до різних антологій, наші книжники знали, правда, більші збірки сентенцій, вибраних спеціально з того чи іншого автора, як, напр., «Мудрість Менандра», вибірка афоризмів з комедій славного атенського драматурга IV в., сентенції Епіктета, з християнським коментарієм, звісні в однім кодексі XIV або XV в. Але про дух і стиль античної літератури ці сентенції так же мало давали поняття, як і вибірки з Арістотеля, включені до діалектики Дамаскіна, що зайшла до нас, як згадуються, в сербським перекладі. Та й і ці далекі відгомони античної традиції, як бачимо, були досить мало поширені.

Інший популярний тип хрестоматій, дуже плідний в своїх впливах на розвиток нашого оригінального письменства, становлять т. зв. «Прологи». Основою їх послужили візантійські менології або сінаксарі (назва «пролога» явилась через те, що на початку таких збірок стояла звичайна передмова, «пролог», і у нас її прийнято як титул сих збірок. Грецька назва сінаксар пішла від слова *synaxis* або

¹ Підставова праця: М. Сперанскій, *Переводные сборники изречений въ славяно-русскомъ переводѣ*, 1904.

супах — сходи́ни вірних поза богослуженням, на котрих, звичайно, читалась якась повість про життя і подвиги святих, яких пам'ять того дня святкувалась. Збірники таких оповідань, переважно коротких, і звались сінаксарами, а що з них складались згодом збірки, розложені по дням місяців, то звідси й пішла назва «менологія» («місяцеслова»). На нашім ґрунті вони залюбки перероблялись і доповнялись різним місцевим матеріалом: життями місцевих святих, поучаннями і повістями, чим-небудь зв'язаними з святими того дня або подіями, зв'язаними з сим днем (побудування церкви, перенесення мощей, смерть якогось святого, що, мовляв, сталась того дня). Таким чином, сі «прологи» грали важну роль в історії культури і словесної творчості не тільки як популярна лектура, що мала великий вплив на думку й ідеологію тодішньої людини, але й як взірці і побудка до письменної творчості за даними прикладами. Таке проложне письмо дуже було значне, бо взірці, давані прологом, визначались здебільшого нехитрою конструкцією і не вимагали великих літературних засобів. Уже з кінця XII і XIII в. маємо кільканадцять копій таких збірників, щоправда, переважно фрагментарних, вже доповнених місцевим, староруським матеріалом. По прикметам мови і сим доповненням вони і вважаються продуктом староруським: полудневослов'янських редакцій без додатків східнослов'янських досі таки й незвісно, і тому висловлений був здогад, що пролог відразу, при перекладі, зроблений в Царгороді в XII в. руськими і болгарськими книжниками, був доповнений східно- і полудневослов'янським матеріалом¹. Тому що в основі слов'янського пролога лежать грецькі редакції не раніші кінця XI в., його появу кладуть на XII вік. Найстарший кодекс одні датують р. 1262, інші — 1192.

Аналогічний характер має «Мінея четья», розложена по місяцям збірка житій. «Четьею», «читальною» вона зветься для відміни від мінеї, призначеної для вжитку літургичного. Але вона звичайно містить твори ширші, більш літературні: се не короткі слова, як у «Пролозі», а цілі життя, з додатками чудес, молитов і служби сьому святому чи празникові. Копії дуже старі, очевидно, прийшли вже готові з Болгарії. Супрасльський рукопис, що містить частину збірки на місяць березень, належить взагалі до найстарших рукописів. З кінця XI в. звісні три датовані копії — р. 1095, 1096 і 1097 (вересень, жовтень і падолист),

¹ Див. Соболевського Матеріали, с. 176; Сперанського Ист. лит., с. 202.

списані для одного новгородського монастиря. Дослідники переконані, що в XI в. була на слов'янській мові «Мінея четья» на цілий рік.

Се переходові типи між згаданими збірками переважно морально-дидактичного святоотецького матеріалу і т. зв. «патериками», більш систематичними збірками про пустельників і подвижників певних місць, дуже популярними в монастирських кругах і дуже важними в історії нашого письменства, тільки й досі не обслідженими скільки-небудь основно. Взірцем і підставою їх послужили головно дві збірки: т. зв. Лавсаїк — збірник оповідань про єгипетських анахоретів, списаний для Лавса, візантійського вельможі Палладієм Геленіпольським, в V в., і «Лімон», або «Лімонар» («Лука»), інакше Сінайський Патерик, збірка оповідань про монахів палестинських, сірійських і ін., списана при кінці VI в. Іоаном Моском, палестинським монахом. Вони дали початок різним компіляціям, які в нашій старій традиції носять назву Патериків Скіфських, кількох редакцій. Був звісний також т. зв. Патерик Єрусалимський і Патерик Римський — перерібка діалогу про римських святих папи Григорія Вел. Взагалі ж слов'янські патерики, звісні в великим числі копій, почавши з XI в., досі протудійовані, на жаль, дуже мало, — так само, зрештою, як і їх грецькі первовзори, тим часом в історії літературних мотивів вони мають чимале значення.

Сі оповідання займали уяву читачів елементами чудесного, фантастичного, романтичного, прийнявши в себе багату спадщину геленістичного роману і казки з її різномірними складниками, вони послужили одним з тих джерел, з котрих розлилась нова, середньовічна хвиля відновленої міфологічно-демонологічної творчості. Даючи побожні, церквою усвячені і поблагословлені паралелі до народної усної казки і саги, вони стали все ширше проходити в усну творчість, як побачимо нижче, запліднювали її новими мотивами, а з другого боку, в книжних кругах викликали бажання і проби на взірець сих церковних легенд, навіть їх фарбами і деталями, описувати життя, пригоди і чуда місцевих прославлених своєю святістю, подвигами чи своєю побожною смертю подвижників і героїв.

Таку ж ролю взірців української агіографії відіграли також окремі житія особливо популярних святих, як повісті про Миколая Мірлікійського та його чуда, звісні аж в двох редакціях, житія Антонія Вел., Сави Освященного і Євтимія Вел., використані Нестором в житії Феодосія печерського, житіє Євстафія Плакіді, зацитоване ним в чтенії про Бориса і Гліба, і т. д.

Таким чином, сі повісті про святих і вибірки з історичних книг Біблії можуть уважатись переходом, на один бік, до історичної письменності, на другий — до історичної повісті, в тіснішім значенні, і романа.

Але перше ніж піти в сім напрямі, треба нам згадати ще про одну категорію церковних пам'яток, дуже важну з історично-культурного, а менше з літературного становища, — се збірники канонів церковних, норм права канонічного і світського, головно візантійського. Уже в найстаршій, мефодіївській добі, як свідчить архаїчна мова, був перекладений старий Номоканон з 50 титулами, споряджений патр. Іоаном Схоластиком в VI в. і доведений потім до кінця VII в., що був в загальнім уживанні в візантійській церкві до того, як поширилась новіша редакція, зроблена Фотієм в 880-х рр. З Болгарії сей старий Номоканон був перенесений до нас і заховався в рукописі XIII в. Фотіїв Номоканон, розділений на 14 розділів по головним предметам і тому званий також Номоканоном 14 титулів, з'явивсь у нас, як виводять, в добі Ярослава; він представлений найстаршим рукописом XI або XII в. Синод. бібліотеки. Потім, в другій половині XIII в., була принесена нова редакція Фотієвого Номоканона, з додатком толкувань візантійських каноністів Арістіна, Зонари і Вальсамона; в сербській редакції вона була прийнята на соборі в Володимирі суздальським 1274 р. і з того часу стала офіціальним підручником права.

Сі збірки містили багатий і важний з культурно-історичного становища матеріал: крім самих канонів, соборних пам'яток і вибірок з Біблії, також виїмки з візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні, ближче або дальше зв'язані, теми (про ересі і еретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялись різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту (переважну частину юридичних пам'яток ми завдячуємо Номоканонам), а також і творами на політичні теми, про владу, адміністрацію, становище церкви і т. ін. Таким чином, для розвою соціальної й політичної гадки в тих кругах духовної інтелігенції, котрим були приступні сі монументальні фоліали, сі збірки мали значення чимале. На підставі зібраного в них матеріалу складались місцеві компіляції: таке, напр., «Мірило Правдиве», пам'ятка одначе зложена, мабуть, не на Україні.

Перейдім тепер до писань історичного характеру. Згадані вже вибірки з біблійних книг становили підставу, на котрій потім списувалась історія греко-римська і візантій-

ська. Як відомо, наймолодші історичні книги Біблії вводять історію Ізраїлю в обстанову геленістичних держав в часах їх перших конфліктів з Римом, й євангельська історія розвивається в обстанові римської зверхності над спадкоємцями Александрової монархії. Історія «Ромеїв», Риму і Візантії (ромеями, римлянами називали себе візантійці весь час), таким чином, являлась продовженням ізраїльської історії як для візантійців, так і для наших книжників, і ця історична схема стала потім підставою нашої історіографії. Твори візантійської історіографії, які старались продовжувати кращі традиції античні, описуючи сучасні події монографічно, як історичні писання Прокопія, Теофілакта, Льва Діакона, не мали щастя в слов'янських літературах: з них або нічого не було перекладено, або переложене не прижилось і не знайшло поширення. Окремо стоїть переклад історії юдейської війни Йосифа Флавія, яка мала свій вплив в нашій літературі більше як героїчна повість, ніж як взірць історіографії, і ми до неї ще повернемо при іншій нагоді. З історичного ж та історіографічного погляду цінились, перекладались і ширились убогі з літературного погляду, але цікаві з того вище зазначеного історіографічного становища всесвітні хроніки, які давали короткий перегляд світової історії, і в нім читач чи компілятор так чи інак знаходив вихідну точку для подій своєї вітчизни.

У нас були напевно звісні переклади всесвітньої хроніки Іоанна Малалі (повний текст її не заховавсь, тільки витяги з неї), Георгія Сінкеля (в скороченні), Георгія Амартола з пізнішими доповненнями, які доводили події до X в., і, нарешті, наймолодша з них (XI в.) — хроніка Константина Манасії, звісна, правда, в кодексах, не старших від XIV віку. Компіляція старозавітної історії, під назвою «Палей» (себто Історії Старої або Старозавітної), була також перекладена, як виводять, не пізніше XII віку. Як хронологічна схема послужила нашій історіографії «Коротка Хронографія» патр. Никифора.

Весь сей матеріал пильно використовувався книжниками, які складали на їх взір свої домашні хроніки. Так думають тепер переважно, що се у нас, на Україні, на взір візантійської була зложена нова редакція «Палей», т. зв. «Палея Толкова» — полемічний твір проти юдаїзму, що з сього полемічного становища розбирав особливо старозавітну історію¹, і т. зв. «Хронограф» — компіляція всесвіт-

¹ Шахматов до кінця дуже енергійно обстоював болгарське походження «Палей», вважаючи її твором першої, Мефодіївської, школи перекладчиків. Але в Болгарії нема сліду сього твору, і тому погляд Іст-

ньої історії з українською. Одна з копій «Хронографа» («архівська» — москов. архів загран. справ), доведена до зруйнування Єрусалима Титом, має замітку, що вона списана з рукопису 1262 р., і присутність в сій компіляції звісток про поганську Литву піддає дослідникам гадку, що зложено її десь у наших сторонах. Автор її користувався, крім Біблії, «Шестодневом», хроніками Амартола і особливо Малалі, історією Йосифа Флавія і закінчив свою компіляцію «Александрією». Нижче побачимо, що автор Галицького літопису, пишучи в 1240-50 рр., користувався таким «Хронографом», де містились якісь уривки з Малалі. Але все-таки ближче час, місце, обставини, в яких зложились сі компіляції, і їх початковий склад, на жаль, все ще застаються невиясненими. Коли буде про се звісно більше, воно дасть інтересне освітлення деяким сторонам нашого культурного життя: кругові відомостей і інтересів та поглядам старої інтелігенції.

Генеалогії народів і огляди їх розселення в біблійних компіляціях і згаданих хроніках світу, з одного боку, коментарії до шести днів сотворення світу, як згаданий «Шестоднев» Василя Великого, відкривали деякі джерела географічних і природничих відомостей. Дуже мізерні з становища дійсного, реального знаття, наповнені різним фантастичним, легендарним і чудодійним елементом, сі оповідання тим більше вражали уяву, підіймали інтерес до сих питань і давали притоку до дальшого розроблювання сих тем і громадження казкового, фантастичного елемента. Як компіляція оповідань біблійних і античних історій про звірів та всяких мандрівних звіриних історій з'являється «Фізіолог», александрійський твір, потім неустанно перероблюваний і доповнюваний, вчасно перекладений в Болгарії, він звідти поширився й у нас.

«Християнська Топографія» Козьми Індікоплевста чи Індікоплова (подорожника до Індії) — проба географічної системи більш «християнізованої» в порівнянні з античними «поганськими» творами, дуже популярна, не вважаючи на свою реакційність з наукового погляду, коли не в цілості, то в частях теж досить рано стала звісна у нас. Уривки

ріна, який уважав її східнослов'янським твором XIII в., узяв перевагу. Але проти його погляду на зміст «Палеї», що вона з початку доведена була до Соломона тільки, як то маємо в копіях коломенської версії, див. виводи Істоміна (Къ вопросу о редакціяхъ «Толковой Палеи». — Извѣстія отд. рус. языка, 1913, 1): він вважає коломенську версію молодшою, а первісну редакцію «Толк. Палеї» кладе на часи Святополка і Мономаха.

її стрічаються в збірниках XIII в., цілість звісна в кодексах XVI в. тільки.

Сі твори служили у нас джерелом для різних псевдоприродничих, фабульозних екскурсів, які стрічаються в різних дидактичних і історичних писаннях, почавши від «Повісті временних літ». Згадане посланіє митр. Клима, яке містить різні натяки на подібні теми, було «істолковане» якимсь ближче незвісним Афанасієм мніхом, розширене різними додатками такого псевдоприродничого змісту, і вони пізнішим читачам були настільки інтересніші Климових гадок, що ся Афанасієва перерібка, звісна в кількох копіях, вигнала з уживання оригінальний текст, і нині ми й не маємо його в первісній формі.

На другу сторону, героїчні та романтичні епізоди і дивні пригоди, які стрічалися в біблійних і хронографічних компіляціях, так само як такі ж епізоди агіографічні, служили переходом до повістєвої, романтичної літератури, досить розвиненої на візантійським ґрунті, де сходились традиції старого геленістичного роману з новішими течіями індійськими й арабськими. Се, очевидно, найбільш інтересна для нас галузь старої перекладеної письменності з огляду на її впливи на оригінальну повістєву і поетичну словесність. Але вона розмірно слабо представлена в нашій писаній традиції, бо не стрічала прихильних відносин з боку церковників, хіба що вміла приодягнути свої твори плащем морально-дидактичного поучення. Так, напр., було з християнською переробкою буддійської повісті про відречення від світа Сіддарті-Будди, переміненої в побожний християнський роман про царевича Йосафата, незвичайно популярний у всіх християнських літературах. Для творів і тем, не замаскованих такою християнською покривкою, шанси сильнішого і ширшого розповсюдження, поза контролем духовенства, давала традиція усна, котрою подібні, а часом навіть ті ж самі теми передавалися в різних варіантах дуже широко. Але і писані редакції їх, розуміється, мають величезний історично-літературний інтерес, і дальші розсліди над кругом писаної повістєвої літератури, яка оберталась у нас в сій добі, пожадані дуже.

Рукописів, старших від XIV—XV вв. сих писань, досі не звісно. Я підношу сей цікавий факт, який дуже яскраво відбиває відсоток рукописів церковного і релігійно-морального змісту: він дуже характеризує нашу книжність та її долю. На підставі пізніших кодексів та різних вказівок викомбінується лише приблизно круг повістєвої літератури, яка оберталася перед сими віками. З значною

правдоподібністю можна приймати існування в нашій добі перекладів отсих повістевих творів:

«А л е к с а н д р і я», переробка псевдо-Калістенового роману, що оповідав фантастичну історію Олександра Великого (він представляється тут сином єгипетського царя, що втік до Македонії і разом з Арістотелем став потім педагогом Олександра). По смерті батька Олександр підбиває не тільки Грецію, а й Рим, на сході воює з різними чудами: песиголовцями, велетнями, пігмеями, велетенськими комахами і т. д., перебуває різні дивні пригоди і вмирає в Вавілоні, згідно з провіщуванням пророка Єремії. На сю основу в різних редакціях нанизувались різні фантастично-героїчні теми, як свого часу на історії Геракла або Одиссея. Одна версія сеї повісті, без сумніву, була звісна у нас вже в XIII в., включена в склад хроніки Малалі, в збірнику 1262 р. Її звуть тому першою або також болгарською редакцією, мовляв переложеною в Болгарії і відти перенесеною до нас, але се болгарське походження її не певне¹. В кожному разі на нашім українським, чи ширше — східнослов'янським, ґрунті ся перша редакція «Александрії» підпала різним змінам і доповненням: сюди були включені різні відомості з Малалі й Амартола, з «Еллінського літописця» і «Пролога», з повісті про Індійське царство, з подорожей монахів до Макарія римського і Зосими до рахманів (див. нижче), з откровенія Методія Патарського про нечисті народи Гог і Магог, загнані Олександром на кінець землі, звідки вони з'являться при кінці світа, і т. д. Так з'явилась ширша редакція «Александрії», включена в «Хронографи».

Але в сім часі з'явилась вже нова редакція, більш християнізована і перероблена в дусі середньовічних лицарських понять. Приймають, що в XIII або на поч. XIV в. вона була переведена на сербську мову десь в західних сербських землях, Боснії чи Далмації, і в сім сербським перекладі скоро стала звісна й у нас, зробилась ще більш популярною і любленою, ніж редакція старша, і дала привід до нових переробок і компіляцій, які відіграли чималу ролю в нашім культурнім житті.

Менш популярна і впливова була «Троянська історія», котра вела свій початок ніби від Діктиса і Дареса Фрігійця, учасників Троянської війни. Її зміст далеко

¹ Про се була спеціальна розвідка проф. Лаврова в харківським збірнику «Почеть», 1908: Він доводив болгарське походження перекладу його орфографією і акцентуацією, але Соболевський в цитованій нижче студії вважає сі докази нестійними й обстоює «руське» походження перекладу.